

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ŞİRKƏTLƏRİN BİZNES PROSESLƏRİNDƏ KSM(KORPORATİV SOSİAL MƏSULİYYƏT) VƏ ESG (ƏTRAF MÜHİT, SOSİAL, KORPORATİV İDARƏETMƏ) PRİNSİPLƏRİNİN TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5308.01 - “Ümumi iqtisadiyyat”

Elm sahəsi: 53 - İqtisad elmləri

İddiaçı: **Cavid İftixar oğlu Hüseynli**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru
Rəsmiyyə Sabir qızı Abdullayeva

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru
Fikrət Vəli oğlu Quliyev

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəriminə Həmid qızı Abbasova

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Camal Cəlil oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.46 Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin Birgə Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının

sədri

AMEA-nın həqiqi üzvü,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Dissertasiya şurasının

əhli kəاتبی

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
Samirə Yaşar qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

iqtisad elmlər doktoru
Elşən Əli oğlu İbrahimov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XXI əsrdə dayanıqlı fəaliyyət perspektivləri şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG prinsiplərinin reallaşmasını ön plana çıxarır. Bu nöqteyi nəzərdən Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdən olan “Yaşıl iqtisadi artım”la bağlı aspektinin reallaşdırılması üçün hazırkı dövrdə ölkəmizdə ekoloji sosial məsuliyyətin formalaşması və inkişafı zərurəti yaranır. Bu da öz növbəsində KSM və ESG prinsiplərinin biznesə təsiri sisteminin inkişafının mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinə dəlalət edir. Aparılmış tədqiqatlar və müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, korporativ sosial məsuliyyət (KSM) və ətraf mühit, sosial və korporativ idarəetmə (ESG) prinsipləri, şirkətlər və cəmiyyət arasında yaranan əlaqələrin dərin təhlili baxımından son dərəcə aktualıq kəsb edir.

Sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biri olan “dinamik, inklüziv və sosial ədalətli cəmiyyət” yaratmaq məqsədilə ölkədə “təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi”nin yaradılması da qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bu məqsədlərin bir hissəsi olaraq şirkətlərin korporativ sosial məsuliyyət (KSM) və ətraf mühit, sosial və korporativ idarəetmə (ESG) prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi vacibdir. Şirkətlər KSM və ESG prinsiplərinə uyğun qərarlar qəbul edərkən, həm daxili, həm də xarici mühitin təsirlərini nəzərə alaraq konkret addımlar atmalıdırlar. Bu istiqamətdə, şirkətlərin intellektual yanaşmalarla KSM və ESG konsepsiyalarını daha dəqiq həyata keçirmələri, bu prinsiplərə uyğun tədbirlərin tətbiqini təmin etməlidir. Həmçinin, şirkətlərin biznes proseslərində bu prinsiplərin təsirini düzgün qiymətləndirmək üçün effektiv təkliflər irəli sürülməlidir.

Ətraf Mühit prinsiplərinə uyğun olaraq şirkətlər ekoloji təsirləri minimuma endirmək məqsədilə yaşıl enerjinin istifadəsini artırmalı, tullantıların həcmi və karbon emissiyalarının həcmi azaltmalıdırlar. Bu zaman resursların davamlı istifadəsi, təbiətin qorunması, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı mübarizə təşəbbüsləri reallaşdırılmalı və bu əsasda ekosistemə zərər verməyən uzunmüddətli biznes strategiyaları inkişaf etdirilməlidir. Şirkətlərin Sosial Məsuliyyət prinsiplərinə uyğun fəaliyyəti cəmiyyətdə insan

kapitalının inkişafına, əməkdaşların rifahının yüksəldilməsinə və imkanların bərabərliyinə yönəldilir. Əməkdaşlar üçün təhlükəsiz və sağlam iş şəraitinin təmin edilməsi, müxtəlif təhsil və inkişaf proqramlarının maliyyələşdirilməsi, həmçinin gender bərabərliyinin və inklüzivliyin dəstəklənməsi bu istiqamətdə əsas prioritetlərdir. Şirkətlərin Korporativ İdarəetmə prinsipinə müvafiq davamlı və uğurlu fəaliyyətinin təmin olunmasında şəffaflıq, hesabatlılıq və etik idarəetmə mühüm rol oynayır. Səmərəli idarəetmə strukturlarının qurulması, qərar qəbul etmə proseslərinin optimallaşdırılması və korporativ dəyərlərə sadıqlıq, maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulması, risklərin idarə olunması və şirkət dəyərlərinin uzunmüddətli perspektivdə qorunması korporativ idarəetmənin ayrılmaz atributlarıdır.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən biri olan “dinamik, inklüziv və sosial ədalətli cəmiyyət” yaratmaq məqsədilə “təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi”nin yaradılması qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Bu məqsədlərin bir hissəsi olaraq şirkətlərin KSM və ESG prinsiplərinə uyğun fəaliyyətinin təmin edilməsi imkanları hərtərəfli araşdırılmalıdır.

Şirkətlər KSM və ESG prinsiplərinə uyğun qərarlar qəbul edərkən, həm daxili, həm də xarici mühitin təsirlərini nəzərə alaraq konkret addımlar atmasının dəstəklənməsi vasitələri müəyyən olunmalıdır. Bu istiqamətdə, şirkətlərin intellektual yanaşmalarla KSM və ESG konsepsiyalarını daha dəqiq həyata keçirmələri, bu prinsiplərə uyğun tədbirlərin icrasını təmin etməlidir. Həmçinin, şirkətlərin biznes proseslərində bu prinsiplərin təsirini düzgün qiymətləndirmək üçün effektiv təkliflər irəli sürülməlidir.

Unutmaq olmaz ki, KSM və ESG-nin əhəmiyyəti, investorların və müştərilərin artan sosial və ekoloji gözləntilərinə cavab vermək, həmçinin global dəyişikliklərə uyğunlaşma istiqamətindəki təzyiqləri ilə şərtlənir. Bu səbəbdən KSM və ESG prinsiplərinin biznes proseslərinə təsirinin tədqiqi daim gündəlikdə olacaqdır.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən biznes subyektlərində korporativ sosial məsuliyyət və ətraf mühit, sosial, korporativ idarəetmə prinsiplərinin reallaşdırılması məqsədi ilə ilkin tədbirlər həyata keçirilir. Həmin biznes subyektlərində KSM və ESG prinsiplərinə

uyğunlaşma istiqamətində ilkin addımlar atılsa da, real biznes prosesləri yuxarıda göstərilən tələblərə əsasən cavab vermir. Odur ki, haqqında danışılan prinsiplərin cəmiyyətə, ətraf mühitə və daxili idarəetmə sisteminə təsirinin qiymətləndirilməsi üçün şirkətlərin maliyyə uğurlarını müşayiət edəcək əlverişli sosial və ekoloji mühitin yaradılmasının elmi təminatı gücləndirilməlidir.

Bu günə qədər aparılmış müxtəlif tədqiqatlarda KSM və ESG -ə dair kifayət qədər fərqli elmi yanaşmalara rast gəlinir. Ümumilikdə biznesin dayanıqlı inkişafda roluna dair aşağıdakı yerli və xarici alimlərin əsərlərini, ilk növbədə qeyd etmək olar: Səmədzadə Z.Ə., Quliyev E.A., Ataşov B.X., Müzəffərli N.M., Abdullayeva R.S., Həbibova Z.Z., Allen W. Wood, Bentham, J., Freeman R. E., Kramer, Drucker P.F., Carrol A.B., McWilliams A., Siegel D., Wagner T., Lankoski, L., Halme M., Barroso J., Jeffrey D. Sachs, Moon, J.,Matten, D., Reis A., Monteiro, Kemp R., Reid E., Toffel M., Waddock, Visser W., Bobrova O.S., Kostin A.E., Kuzhetsova N.V. və s.

Bununla belə, həmin alimlər şirkətlərin biznes proseslərində korporativ sosial məsuliyyət və ətraf mühit, sosial, korporativ idarəetmə prinsiplərinin təsirinin tədqiq və qiymətləndirilməsini qarşılarına məqsəd qoymamışlar.

Bütün bu aspektlər, “Şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG prinsiplərinin təsirinin qiymətləndirilməsi” mövzusunun müasir dövrün tələblərinə uyğun aktuallığını ortaya qoyur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərdir.

Tədqiqatın predmetini isə bu şirkətlərin Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) və Ətraf Mühit, Sosial və Korporativ İdarəetmə (ESG) prinsiplərinin reallaşdırılması prosesləri və biznes fəaliyyətində tətbiqi üzrə iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi, şirkətlərin biznes prosesləri çərçivəsində Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) və Ətraf Mühit, Sosial və Korporativ İdarəetmə (ESG) sahələrinin indiki vəziyyətini araşdırmaq, şirkətlərin sosial məsuliyyətləri öz üzərlərinə götürmələrinin səbəblərini təhlil etməkdir. Eyni zamanda, bu tədqiqat, KSM və ESG-nin tətbiqinin potensial imkanlarını genişləndirmək və təşviq etmək məqsədini güdür.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- Şirkətlərin biznes proseslərində nəzəri yanaşmaların xarakteristikasını vermək;
- Şirkətlərin davamlı inkişafında KSM VƏ ESG prinsiplərinin rolunu açıqlamaq;
- Beynəlxalq təcrübələrin təhlili və tətbiqi xüsusiyyətlərini vermək;
- Şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG tətbiqinin müasir vəziyyətini qiymətləndirmək;
- KSM və ESG prinsiplərin tətbiqinin tənzimlənməsi baxımından prioritet istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Biznes proseslərində ESG və KSM-in idarəetməsi prinsiplərinə uyğunluğun tənzimlənməsi istiqamətlərini müəyyən etmək;
- Azərbaycan şirkətlərinin qlobal ESG və KSM prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi üçün maarifləndirmə və hazırlıq;
- Şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqində qərar qəbul etmənin təkmilləşdirilməsi və gələcək istiqamətləri ilə bağlı təklif və tövsiyələr vermək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat zamanı müxtəlif elmi yanaşma və metodlardan istifadə olunmuşdur. Əsasən sistemli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə metodları tətbiq edilmiş, sorğular keçirilib və ekspert qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bununla yanaşı, müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, funksional təhli, ekonometrik modelləşdirmə və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə edilmiş, statistik göstəricilər araşdırılmış və analitik təhlil vasitəsilə əldə edilən məlumatlar təhlil olunaraq ümumi nəticələr çıxarılmışdır. Bu metodlar tədqiqatın mövzusu ilə bağlı dəqiq və əsaslandırılmış nəticələrə nail olmaq üçün əsas vasitə olmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan elmi müddəalar.

1. KSM və ESG ilə bağlı nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi göstərir ki, bu prinsiplər müasir dövrdə şirkətlərin davamlı inkişaf strategiyalarında əhəmiyyətli rol oynayır və onların tətbiqi iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin həllində mühüm vasitə kimi çıxış edir.

2. Ekoloji yönümlü korporativ-sosial məsuliyyət konsepsiyasının mahiyyəti cəmiyyətin bütün üzvlərinin maraqlarının nəzərə alınmasını, eyni zamanda Ortaq Dəyərlərin Yaradılması (ODY)

konsepsiyası çərçivəsində şirkətlərin rəqabətqabiliyyətliliyinin və iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasını təmin edir ki, bu da şirkətlərin öz fəaliyyətlərinin bütün aspektlərində istehlakçılara, işçi heyətinə və ətraf mühitə təsir etməsinə görə məsuliyyət daşımağı özündə əks etdirir.

3. Milli iqtisadiyyatda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı sosial, korporativ idarəetmə fəaliyyətinin dinamikasının təhlili aparılmaqla ölkədə ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri əsasında müvafiq konsepsiyanın hazırlanması günün tələbidir.

4. Azərbaycanda şirkətlərin ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyət üzrə fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin və onun ölkənin yaşıl iqtisadi artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi bu istiqamətdə xüsusi töhvə verəcəkdir.

5. KSM və ESG perspektivində dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün şirkətlərin qərar qəbul etmə proseslərinin sistemləşdirilməsi və bu proseslərdə planlaşdırma strategiyalarının daha mükəmməl şəkildə tətbiqi və gələcək istiqamətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- Tədqiqat çərçivəsində nəzəri yanaşma əsasında KSM və ESG prinsiplərinin iqtisadi perspektivlərdən irəli gələn üstünlükləri müəyyən edilmişdir.

- Tədqiqat prosesində milli iqtisadiyyatda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı sosial, korporativ idarəetmə fəaliyyətinin dinamikasının təhlili aparılaraq ölkədə ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və təklif edilən konsepsiyanın əsas müddəaları müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycanda şirkətlərin ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyəti üzrə fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili və onun ölkənin yaşıl iqtisadi artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılaraq proqnoz modellər qurulmuşdur.

- KSM sahəsində daxili və xarici amillərlə bağlı risklərin qiymətləndirilməsi əsasında davamlı qərarların qəbulunu dəstəkləyən Qərar Qəbuletmə Modeli hazırlanmışdır.

- KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqinin genişləndirilməsi üçün mümkün yollar təklif edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti.

Bu tədqiqat KSM, ESG prinsiplərinin biznes proseslərinə təsirini geniş və sistemli şəkildə təhlil edərək müasir elmi diskussiyalara töhfə verir. Əsas nəzəri əhəmiyyəti olaraq, elmi bazasının gücləndirilməsində, prinsiplərin biznes strategiyalarına integrasiyasının ölçülməsi üçün yeni nəzəri modellərin və metodologiyaların təklif edilməsində, ESG-nin korporativ idarəetmə, davamlı inkişaf və sosial məsuliyyət kontekstində necə tətbiqində, ESG-nin beynəlxalq və milli səviyyədə tətbiqi üzrə müqayisəli təhlillər aparmaq və inkişaf tendensiyaalarını müəyyənləşdirməkdə özünü göstərir. Bu tədqiqat ESG prinsiplərinin biznes idarəçiliyində nəzəri əsaslarını dərinləşdirərək, onların real iqtisadi və sosial təsirlərini öyrənir. Nəticədə, həm akademik dairələr üçün yeni elmi yanaşmalar təqdim edir, həm də biznes subyektlərinə, dövlət qurumlarına və investorlar üçün faydalı tövsiyələr verir.

Praktiki əhəmiyyəti olaraq, tədqiqatın əldə etdiyi nəticələr ESG prinsiplərinin tətbiqi sahəsində praktik qərar qəbul edən şəxslərə və şirkətlərə mühüm istiqamətlər verir. Şirkətlər üçün ESG prinsiplərinin biznes modellərinə effektiv integrasiyasına dair praktiki tövsiyələr, şirkətlərin uzunmüddətli davamlı inkişaf strategiyalarının qurulmasına dəstək verməsində, risklərini necə azaltdığını və şirkətlərin bazar dəyərinə təsirini öyrənərək investorlar üçün məlumatlı qərar qəbul etməyə imkan yaratmaq, ESG ilə bağlı hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi və siyasətlərin formalaşdırılmasına dəstək təklif və tövsiyələri əhəmiyyətlidir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın başlıca müddəaları və əsas nəticələri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu yerli və xarici nəşrlərdə 5 tezis (3-ü xaricdə olmaqla) və 10 məqalədə (4-i xaricdə olmaqla) öz əksini tapmışdır. Konfrans materialları sırasında “Финансовое состояние и тенденции развития банковской системы Азербайджана” (Махачкала, 2016), “İqtisadi artımın davamlı inkişafda rolu” (Bakı, 2018), “Responsible Behaviour of Business: Approaches to understand cooperation between the private and public sector” (Prague, 2018) və s. adlı tezisləri göstərmək olar. Tədqiqat zamanı müəllifin həmçinin “Сравнительный анализ методов, используемых коммерческими банками оценка

кредитных рисков” (Махачкала, 2014), “Economy and sustainable development” (Bakı, 2016), “CSR (Corporate Social Responsibility) as a part of the Sustainable Development” (Bakı, 2018), “CSR integration processes” (Bakı, 2020), “CSR Decision Making Model” (Bakı, 2020), “Davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycanda transmilli şirkətlərin korporativ sosial məsuliyyət strategiyaları” (Bakı, 2021) və s. adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 252956 işarədir. O cümlədən, giriş 12494 işarə, I fəsil 64502 işarə, II fəsil 61192 işarə, III fəsil 65344 işarə, nəticə 9268 işarə, 151 adda istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Dissertasiya işində 2 şəkil, 10 cədvəl, 9 qrafik vardır. Cədvəllər, qrafiklər, şəkillər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, dissertasiya işinin həcmi 212800 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekti, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yenilik, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və tətbiqi, strukturu və həcmi barədə məlumatlar verilmişdir.

Şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG tətbiqinin nəzəri metodoloji əsaslarına həsr olunmuş birinci fəsilə, ilk növbədə şirkətlərin biznes proseslərinə müasir yanaşmalar səciyyələndirilmişdir. Şirkətlərin davamlı inkişafında KSM VƏ ESG prinsiplərinin roluna aydınlıq gətirilmiş, korporativ sosial və ekoloji məsuliyyətli biznesdə xarici təcrübələr təhlil olunmuş, onların tətbiqi imkanları xarakterizə olunmuşdur.

İqtisad elminin klassik nümayəndələrinin biznesə (sahibkarlığa) münasibətlərində bir-birini tamamlayan fikirlər müasir biznes nəzəriyyəsinin təməlini təşkil edir. Həmin təməl üzərində formalaşmış

və mühüm nailiyyətlər əldə etmiş biznes nəzəriyyəsi və təcrübəsi, yeni yanaşmaların meydana çıxması üçün münbit şərait yaratmışdır. Müasir biznes proseslərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, həlledici dərəcədə qloballaşma proseslərinin intensivləşməsinin, innovasiya amilinin biznes subyektlərinin rəqabət qabiliyyətində aparıcı amil rolunu oynamasının, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına uyğun yaşıl biznesin obyektiv zərurətə çevrilməsinin, rəqəmsal transformasiyaların iqtisadi fəaliyyətlərə daha dərinlən nüfuz etməsinin və bu kimi bir sıra amillərin təsirinin nəticəsidir.

Müasir dövrün biznes proseslərində müşahidə edilən keyfiyyət dəyişiklikləri, ilk növbədə aşağıdakı amillərin təsirinin nəticəsi hesab edilə bilər: rəqəmsal transformasiyaların əhatə dairəsinin genişlənməsi və bu amilin təsiri altında keyfiyyətə yeni və daha dinamik biznes mühitinin formalaşması; biznesin dayanıqlı inkişaf konsepsiyası tələblərinə uyğunlaşdırılmasının obyektiv zərurət olması və yaşıl biznes proseslərinin reallığa çevrilməsi; yaşıl və rəqəmsal inkişafın biznes proseslərinin reallaşdığı rəqabət mühitində yaratdığı kifayət qədər ciddi dəyişikliklər; global miqyasda ən müxtəlif xarakterli və səviyyəli biznes ideyalarının maddiləşməsi müddətinin dəfələrlə azalması.

Məhsulların və xidmətlərin paylaşılmasının iqtisadi cəhətdən daha əlverişli olması mülahizəsinə əsaslanan paylanma iqtisadiyyatı (sharing economy) dövrində iştirak vəziyyətindən asılı olmayaraq məhsulların (xidmətlərin) istifadə təyinatının dəyişdirilməsi və təkrar istifadəsi imkanlarını reallaşdırır. Müvafiq biznes modellər (sharing business) aktivlərin xidmətə çevrilməsi məqsədi ilə resursların və məhsulların paylaşılaraq birgə istifadə olunduğu iqtisadi model kimi təqdim olunur. Paylaşma prinsipinə əsaslanan biznesin inkişafı məhz böyük verilənlər və rəqəmsal platformalar bazasında baş verir. Paylaşma biznesi məhsulların və xidmətlərin əlçatanlığını asanlaşdırmaqla bazarın müvafiq seqmentlərində rəqabət mübarizəsini əhəmiyyətli dərəcədə kəskinləşdirir. Rəqabət mübarizəsini kəskinləşdirən digər mühüm amil, xüsusilə paylaşma iqtisadiyyatında biznesin rəqəmsal alət və texnologiyalardan fəal və yaradıcı istifadə amilidir.

Biznesin hibrid forması, uzun illər mövcud olsa da hazırda yeni yanaşma predmeti hesab edilir. Bu zaman, bir qayda olaraq yaxın fəaliyyət sahələrinin birgə inkişaf imkanları reallaşdırılır. Paylaşım biznes modelinin və rəqəmsal mühitinin müştərək reallaşan potensialı biznesin hibrid formasının yeni inkişaf səviyyəsinə xidmət edir. Hibrid yanaşmanın səmərəliliyinin səciyyələndirilməsi meyarı qismində, məlum meyarlarla yanaşı həmçinin yerdəyişmələrin minimumlaşdırılması götürülməlidir.

Biznesin başlıca hədəfi müştəri məmnuniyyətidir və onun davamlılığında ifadə olunan müştəri sədaqəti yeni yanaşmalarla möhkəmləndirilə bilər. Çəvik idarəetmə üsul və vasitələrinin rəqəmsal mühitdə istifadəsinin yeni imkanlarını reallaşdıran Agile metodikası, müştərilərin tələbat və istəklərində, xarici amillərin təsirlərində baş verən dəyişikliklərə operativ reaksiya verilməsini nəzərdə tutur. Zənnimizcə, rəqəmsal transformasiyalar çoxmeyarlı optimallaşdırmanın təcrübi tətbiq arealının genişləndirilməsi məqsədi ilə əsas və ikinci meyarları fərqləndirmə üzrə yanaşmaların təkmilləşdirilməsi üzrə araşdırmaları intensivləşdirəcəkdir.

Şirkətlərin inkişafında KSM, onların öz mənafeələrinə xidmət edən biznes subyektlərinə deyil, sosial öhdəliklərin icrasına töhfə verən fəaliyyəti təşviq edir. Başqa sözlə, KSM şirkətin dayanıqlı (davamlı) inkişaf siyasətidir və ESG-nin birinci addımıdır.

Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların məlumatlarını araşdıraraq, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qlobal iqlim dəyişiklikləri, ərazi planlaşdırmasında yol verilən nöqsanlar, əkin sahələrinin əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış istiqamətlərdə genişləndirilməsi biomüxtəliflik problemlərini və iqlim böhranını kəskinləşdirir¹.

Çin Xalq Respublikasında fəaliyyət göstərən şirkətlərdə KSM strategiyalarının reallaşdırılması son dövrlərdə, fəal sürətdə baş verir. ÇXR-də iri transmilli şirkətlərdə KSM strategiyaları hökumətin kifayət qədər ciddi sürətdə tənzimlədiyi şəraitdə həyata keçirilir. Çinin

¹ Huseynli, J., Huseynov, Yu., Kovalenko, O., Guliyev, M., & Huseynova, L. (2024). Assessment of the impact of COP decisions on biodiversity and ecosystems. *Scientific Horizons*, 27(4), 128-140. <https://doi.org/10.48077/scihor4.2024.128>, s.128-140

dünya təsərrüfatçılıq sistemindəki çox mühüm rolu, onun global sosial-iqtisadi proseslərdə artan əhəmiyyəti KSM modelinə münasibətdə özünü göstərir.

ESG-nin təşviqi baxımından Avropa təcrübəsi diqqətəlayiqdir. Yaşıl iqtisadiyyata gedən yolda həlledici mərhələ olan ESG strategiyasının təşviqi prosesində yeni imkanlar və müxtəlif riskləri ortaya qoya bilər. Araşdırmalar həmin təcrübənin aşağıdakı istiqamətlərdə maraq doğurduğunu söyləməyə əsas verir: ESG prinsiplərinə daha yaxşı uyğunlaşan şirkətlərin, mövcud və yaxın perspektivə hesablanan əmək bazarında daha cəlbedici iş yerləri hesab edilməsi; həmin şirkətlərin bazarın müvafiq segmentlərində mövqe qazanması və ya mövqelərini daha da möhkəmləndirilməsi imkanlarının nəzərəcarpacaq dərəcədə genişlənməsi; karbon dioksid və ümumilikdə istixana emissiyalarının azaldılması imkanları, həmin imkanların gerçəkləşdirilməsində əldə olunan nəticələri daha yüksək olan şirkətlərin bazarın müvafiq segmentlərində daha rəqabətli hesab olunması; uğurlu ESG strategiyasına malik olan, həmin strategiyanın reallaşdırılması istiqamətində daha uğurlu siyasət yürüdən şirkətlərin investisiya cəlbediciliyinin daha yüksək qiymətləndirilməsi. Ayrı-ayrı Avropa ölkələrində ESG prinsiplərinə uyğunlaşma təcrübəsində fərqli cəhətlər az deyildir. Deyək ki, Avropanın digər inkişaf etmiş ölkələrinə nisbətən Niderlandda karbon emissiyalarına kvotaların daha az, cərimələrin daha yüksək olması həmin ölkənin kimya sənayesi məhsullarının müştəri bazasına müsbət təsir göstərir. İnvestorların Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinə, ABŞ və Yaponiya kimi potensial iqtisadi güc mərkəzinə, daha doğrusu burada fəaliyyət göstərən müxtəlif ölçülü biznes subyektlərinə yönəldilən investisiyaların dinamikası KSM və ESG meyarlarının önə çəkilməsinin təsadüfi olmadığını göstərdi²

Əsasən özəl şirkətlərin (BonVenture, BMW Stiftung Herbert Quandt və s.) iştirak etdiyi Almaniyanın sosial məsuliyyətli investisiya bazarında üstünlük verilən istiqamətlər ekoloji, sosial inkişaf və xeyriyyə işləridir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində fəaliyyət göstərən

² Kabir L.S. (2017). Socially Responsible Investing: a Trend or a Temporary Phenomenon? Ekonomika. Nalogi. Pravo - Economics. Taxes. Law, vol. 4, pp. 35-41

şirkətlərin KSM və ESG strategiyalarının reallaşdırılması zamanı əldə etdikləri nəticələrin qiymətləndirilməsi Böyük Verilənlərin (Big Data) formalaşması səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Nestlən korporativ strategiyası çərçivəsində Ortaq Dəyərlərin Yaradılması (ODY) konsepsiyası xüsusi bir növ kimi nəzərdən keçirilir. Əməkdaşların xeyli hissəsi hesab edir ki, KSM onların işini daha əhəmiyyətli etmiş və indi ODY-in əlavə edilməsi onların öz cəmiyyətlərinə daha çox töhfə verməsinə şərait yaradır. ODY vasitəsi ilə Nestle şirkəti korporativ strategiyanı sosial töhfə anlayışı ilə uğurla əlaqələndirə bildi.

Azərbaycanda şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG təbiiqinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə həsr olunmuş ikinci fəsildə tədqiqat prosesində milli iqtisadiyyatda ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı sosial, korporativ idarəetmə fəaliyyətinin dinamikasının təhlili aparılaraq ölkədə ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və konsepsiyasının əsas müddəaları müəyyən edilmişdir.

Aparığımız təhlillər, sorğu və müsahibələr göstərir ki, Ekoloji korporativ sosial məsuliyyətin inkişafının mühüm aspektlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsidir. Bu nöqteyi nəzərdən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında bu sahədəki fəaliyyət hələ formalaşma səviyyəsindədir və bir çox biznes strukturlar, iri şirkətlər, bəzi dövlət müəssisələri (məsələn, SOCAR, BP və s.) istisna olmaqla əksər iri biznes strukturları, həm dövlət, həm də özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar öz xərclərində ekoloji xərclərlə bağlı maddələri, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı xərcləri nəzərə almırlar, bu sahəyə maliyyə vəsaitləri ayırmırlar. Bütövlükdə əksər hallarda bu sahəyə qoyulan əsaslı kapital qoyuluşları dövlət vəsaitləri hesabına baş verir.

Bu fəsilə həm də, Azərbaycanda şirkətlərin ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyəti üzrə fəaliyyətinin müasir vəziyyətinin və onun ölkənin yaşıl iqtisadi artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılaraq proqnoz modellər qurulmuşdur.

Azərbaycanda mülkiyyət növündən asılı olmayaraq müəssisə və təşkilatların, şirkətlərin ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətinin müasir vəziyyətinin keyfiyyət cəhətdən

qiymətləndirilməsi üçün ictimai rəyin öyrənilməsi üzrə sosial tədqiqat metodlarından istifadə edilməsi zəruridir. Bu baxımdan ilk növbədə təbii sərvətlərin hasilatı və emalı sahəsində, yəni ətraf mühitə ən çox ziyan vura bilən sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətə münasibətini müəyyən etmək üçün tədqiqat zamanı Azərbaycan şirkətlərində tərəfimizdən sorğu aparılmışdır.

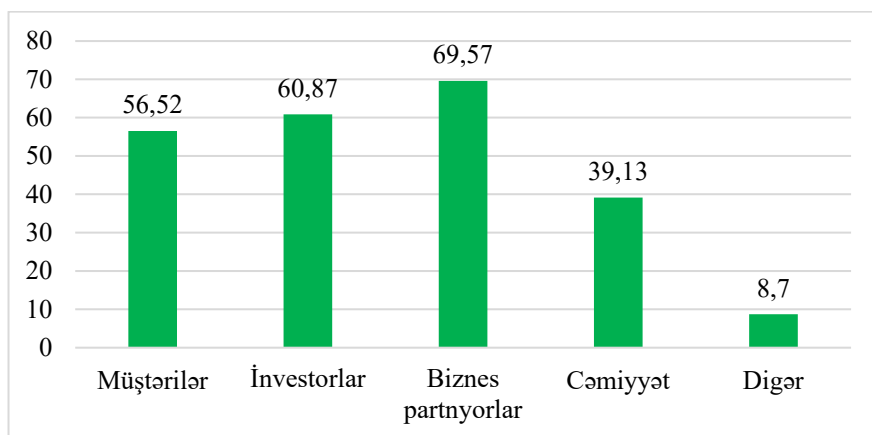
Azərbaycanda şirkətlərin ekoloji və sosial məsuliyyətli səmərəli fəaliyyətində mühüm rola malik “Araşdırma Biznes mühiti və beynəlxalq reytinglər üzrə Komissiya”nın reallaşdırdığı sorğuda ESG prinsipləri barədə respondentlərin məlumatlılığı səviyyəsi (faizlə) müəyyən edilərkən, prinsiplərin tam dərk edilməsi və ya sadəcə məlumatlı olmaq səviyyələri fərqləndirilir. Sorğu materiallarından məlum olur ki, 278 respondentin yalnız 20-si (yəni 7 faizi) ESG prinsiplərinin adı çəkilən üç komponenti barədə məlumatlı olduğunu və ya onu tam dərk etdiyini bildirmişdir. ESG prinsiplərini, daha doğrusu üç əsas komponentini tam dərk edən 10 biznes subyektinin biri şirkətə qarşı inamın artdığını, ikisi korporativ mədəniyyətin yüksəldildiyini, ikisi işçi heyətin fəaliyyət səmərəliliyinin artdığını və s. bildirmişdir. Sonda bir daha bildirək ki, 278 respondentin 20-ci ESG prinsipləri barədə tam məlumatlıdır, 10 subyekt həmin prinsipləri tətbiq edir, 4-ü müvafiq hesabat təqdim edir³.

Aparılan sorğunun nəticələrinə görə ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərdə KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqi vəziyyəti qənaətbəxş deyildir. Bununla belə, haqqında danışılan biznes subyektlərinin qeyri-maliyyə hesabatlılığı səviyyəsi daha aşağıdır. Odur ki, şirkətlərdə KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqi və hesabatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün təşviq sistemə yenidən baxılması, sosial və ekoloji məsuliyyətli biznes fəaliyyətinin institusional təminatının təkmilləşdirilməsi məsələləri daim gündəlikdə olmalıdır.

Tərəfimizdən aparılan sorğuda ümumiyyətlə, suallar ümumi, biznes və menecment sahələri üzrə təcrübə, KSM, ESG praktikası, KSM, ESG hesabatlılığı və ölçülməsi praktikası ilə əhatə olunur.

³ Azərbaycanda ESG prinsipləri barədə məlumatlılıq səviyyəsinin araşdırılması. Bakı, 2023[https:// azranking.az/ public/images/ESG %20NEW%2002 .11.2023.pdf](https://azranking.az/public/images/ESG%20NEW%2002.11.2023.pdf)

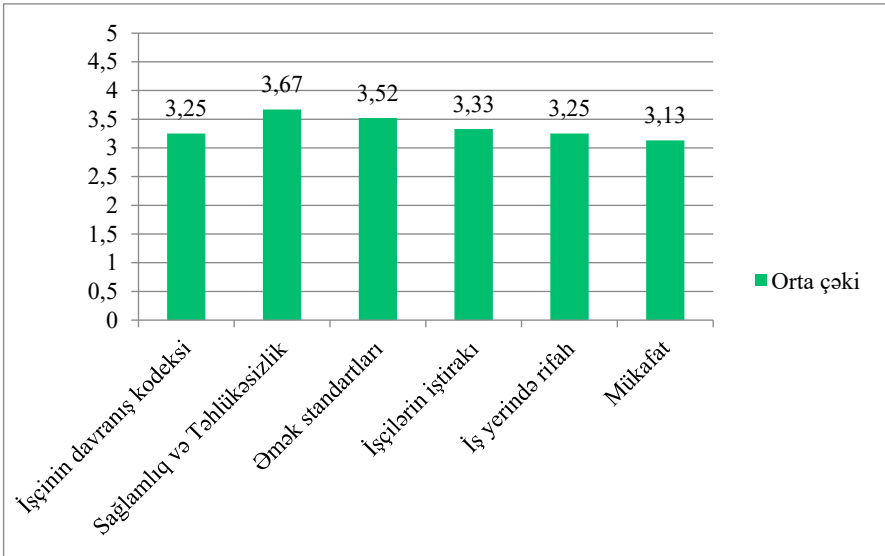
Sorğu aşağıda qeyd olunan iqtisadi sahələrin iştirakçılarına yönəlmişdir: maliyyə xidmətləri, sığorta xidmətləri, pərakəndə satış, istehsal (qida, metal, plastik, tikinti materialları, şüşə, kağız və karton, tekstil, qeyri-neft xammalı), texnologiya, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı biznesi, mədən və karxana, əmək şəraiti normalarının inkişafı. İşdə sorğudan gəlinən nəticələrə əsasən bir neçə məqamı burada göstərməklə, demək olar ki, KSM ilə bağlı qərarlarda maraqlı tərəflərin cəlb edilməsi halları azdır, qərarlara ən çox cəlb edilən maraqlı tərəf biznes tərəfdaşlardır, cəmiyyətin və müştərilərin rəyləri KSM ilə bağlı qərarlarda demək olar ki, nəzərə alınmır (qrafik 1).

Qrafik 1. Maraqlı tərəflərin KSM ilə bağlı qərarlara cəlb olunması

Mənbə: Sorğu materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

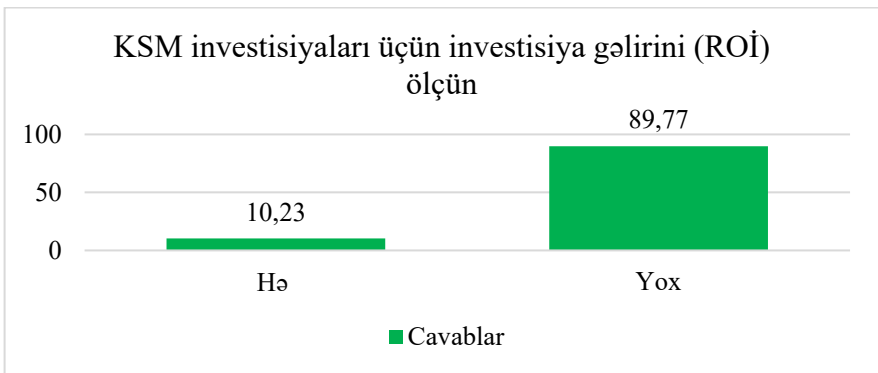
Bununla yanaşı iş mühitinin sağlam formalaşmasında davranış kodeksinin tam da inkişaf etdirilməməsi məsluyyət bölgüsünə mənfi təsir göstərir, lakin SƏTƏM və digər amillər dövlət tərəfdən də nəzarət altında olduğundan bu sahələrə daha çox önəm verilir. Qiymətləndirmə şkalası (1=Qətiyyənlə razı deyiləm; 2= Razı deyiləm; 3=Neytral; 4=Razıyam; 5= Tamamilə razıyam) qrafik 2-də verilmişdir.

Qrafik 2. İş mühiti

Mənbə: Sorğu materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

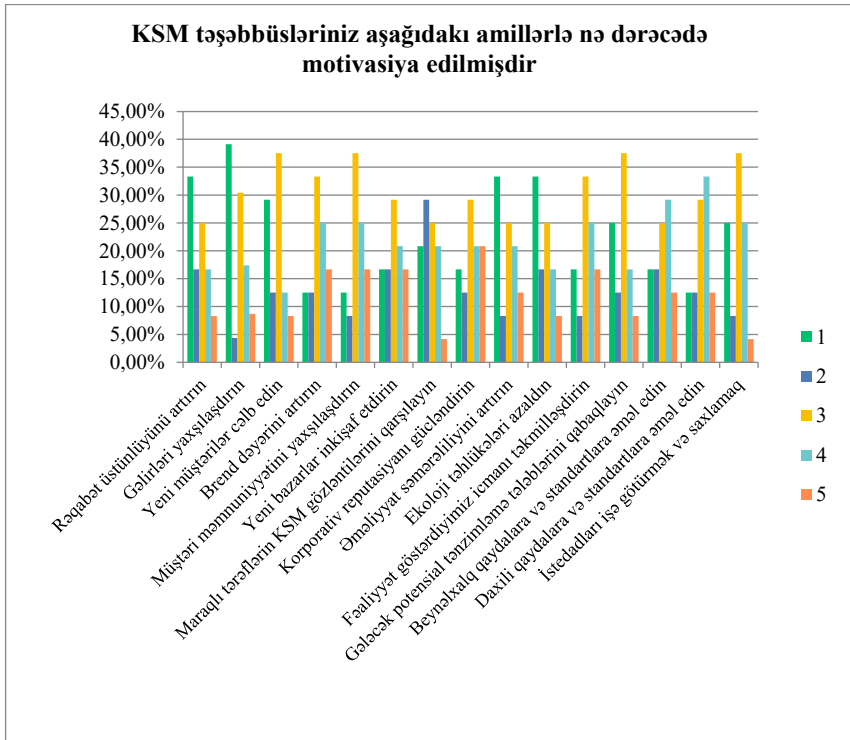
Bundan əlavə KSM investisiyalarının ROI nisbətinin ölçülməsi aparılmır, çünki bazarda KSM layihələri daha çox xeyriyyə məqsədi güdür və əksəriyyəti gəlir gətirməyən layihələrdir, bu tipli layihələrə ianə kimi baxmaq olar (qrafik 3).

Qrafik 3. KSM investisiyaları üçün investisiya gəliri

Mənbə: Sorğu materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

4-cü qrafikdə isə KSM təşəbbüslərinin hansı amillərlə nə dərəcədə motivasiya edilməsində özünü göstərir.

Qrafik 4. KSM təşəbbüslərinə təsir edən amillər

Mənbə: Sərgü materialları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 4-dən göründüyü kimi, qiymətləndirmənin aşağı olmasında səbəblərdən biri də bazarda KSM-in nə olduğunu tam bilinməməsi və maarifləndirmənin az olmasıdır Bu qrafik özlüyündə böyük potensial yerlərin inkişafına gətirib çıxara bilər və uzun müddətli strategiyalar formalaşa bilər. Qiymətləndirmə şkalası (1=Qətiyyənlə razı deyiləm; 2=Razı deyiləm; 3=Neytral; 4=Razıyam; 5=Tamamilə razıyam).

Araşdırmalarımızda aqrar sahə də əhatə olunmaqla fərqli sektorlarda fəaliyyət göstərən şirkətlərin innovasiyaları və dayanıqlı

inkışafı stimullaşdırmaq baxımından ESG prinsiplərinin tətbiqinə dair nümunələr dəyərləndirilmişdir. Hesab edirik ki, ölkəmizdə dayanıqlı aqrar sahəyə, ekoloji və sosial məsuliyyətli fəaliyyətə investisiya cəlb edilməsi imkanları KSM və ESG prinsiplərinə uyğunlaşma vəziyyətindən asılı olacaqdır.

Ölkəmizdə ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətin inkişaf etdirilməsi, təbiətə dost olan texnologiyaların tətbiqi və ətraf mühitin mühafizəsinin gələcəkdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin dərinədən təhlili və empirik metodlardan istifadə etməklə proqnoz qiymətləndirməsinin aparılması tədqiqat prosesində meydana çıxarılan müddəaların formalaşmasının əsasında duracaq.

Azərbaycan Respublikasının ÜDM-na ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin təsirini müəyyən etmək üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə etməklə reqressiya modelinin aşağıdakı tənliyi (1) təklif edilmişdir:

$$\text{LOG(GDP)} = C(1)*\text{LOG(CEMMX(-N))} + C(2) \quad (1)$$

Burada, LOG(GDP)-Ölkənin ÜDM-un natural loqarifmi; LOG (CEMMX) - Ətraf mühitin mühafizəsinə cəkilən məcmu xərclərin natural loqarifmi;

C(1) və C(2) tənliyin parametrləridir, C(1)-elastiklik əmsalı, C(2) isə nəzərə alınmayan amilləri xarakterizə edən sabit əmsaldı; N- Gecikmə təsirinin ilini ifadə edir.

Cədvəldə verilmiş məlumatlar əsasında reqressiya tənliyinin parametrləri Eviews tətbiqi proqram paketində qiymətləndirilmişdir və aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

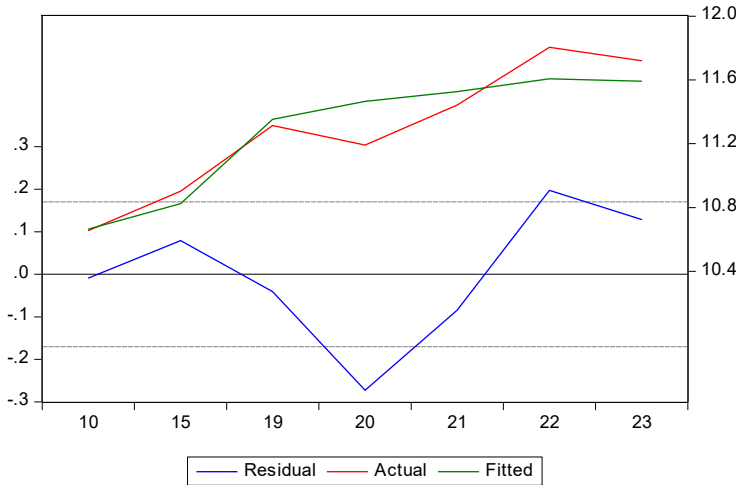
$$\text{LOG(GDP)} = 0.300400735694*\text{LOG(CEMMX(-10))} + 7.71861729277$$

Azərbaycanda ÜDM, Yaşıl ÜDM və ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin dinamikası

İllər	log(green GDP per capital)	Hasilat, mədən, kərkəna, minerillərin fiziki və kimyəvi emalından yaranan tullantılar	Ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclər (min manat): Cəmi	ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən cəmi xərclər o cümlədən:						məşə təsərrüfatına	ətraf mühitin mühafizəsinə və təbii resurslardan sa- kapitala yönəldilmiş vəsait	ÜDM-in hər min manatına düşən xərclər, manat	Ümumi daxili məhsul - cəmi
				ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin istehsalat fondlarının saxlanması, vəhşi heyvanların, balıqların mühafizəsinə və göndərilməsinə	məşə təsərrüfatına	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər	ətraf mühitin mühafizəsi üzrə xərclər
2006	9.953815011	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18746,2
2007	10.14118023	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28360,5
2008	10.2970157	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40137,2
2009	10.93293445	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	35601,5
2010	10.81386194	3,2	260673,8	52817,3	4793,6	3902,7	3705,5	3902,7	3705,5	9153,0	105287,3	7,06	42465
2011	10.50541082	-	320253,5	61511,2	4849,4	4553,7	4553,7	4553,7	4553,7	10064,0	239275,2	11,95	52082
2012	10.71574489	-	419317,9	59429,5	4268,2	4855,0	4855,0	4855,0	4855,0	10893,1	339872,1	15,31	54743,7
2013	10.61193311	-	398187,5	73298,6	3675,6	5611,8	5611,8	5611,8	5611,8	11002,1	304599,4	13,74	58182
2014	10.54399553	-	283414,6	44 802,3	2 697,1	6 151,9	6 151,9	6 151,9	6 151,9	12 829,4	216 933,9	9,51	59014,1
2015	10.55502993	1,3	136208,3	32258,4	1605,0	5949,8	5949,8	5949,8	5949,8	11530,7	84864,4	2,50	54380
2016	10.63984459	-	155817,2	26324,0	1043,4	6777,6	6777,6	6777,6	6777,6	12126,2	109546,0	5,34	60425,2
2017	10.81809575	29,7	189044,1	30525,3	5123,6	6895,9	6895,9	6895,9	6895,9	13112,3	133387,0	6,47	70337,8
2018	10.65067433	4,2	319256,1	47896,3	3395,1	6807,5	6807,5	6807,5	6807,5	13245,0	247912,2	10,77	80092
2019	10.31534711	4,7	387680,4	59222,8	971,6	6837,4	6837,4	6837,4	6837,4	10793,0	309855,6	7,06	81896,2
2020	10.56101336	5	239764,5	49727,3	1920,1	6206,0	6206,0	6206,0	6206,0	11702,4	170208,7	4,56	72578,1
2021	10.88599457	4,8	141342,7	50589,6	1028,8	6785,9	6785,9	6785,9	6785,9	11609	71329,4	2,54	93203,2
2022	-	3,5	231193,6	46410,1	2079,2	7682,0	7682,0	7682,0	7682,0	14479,5	160542,8	3,98	133972,7
2023	-	3,4	677423,7	55489,2	841,6	8439,8	8439,8	8439,8	8439,8	17661,7	594991,4	11,52	123128,4

Manba: <https://www.stat.gov.az> və *Green Horizons: Assessing Environmental Sustainability and Renewable Energy's Role in Achieving the Goals—A Case Study of Azerbaijan*, əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, tənlik (1)-dən belə nəticə çıxır ki, Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin 1% artması cari ildə 0.12% dən başlayaraq müntəzəm artaraq 10 il sonra ən yüksək səviyyəsində ölkənin ÜDM-in 0,3% artırır (qrafik 5).

Qrafik 5. Tənlik (1)-in adekvatlıq qrafiki

Aparılan müvafiq testlər tənlik (1)-in adekvat olduğunu təsdiq etmiş və proqnoz vermək məqsədləri üçün istifadə edilə biləcəyini göstərmişdir.

Dissertasiya işində Azərbaycanda “Yaşıl ÜDM” və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı asılılığı təhlil edilmişdir. Bu aspektdən ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin yaşıl ÜDM-un artımına təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsini həyata keçirməklə cəmiyyətin iqtisadi inkişaf göstəricilərinə ekoloji amillərin təsirinin hesablanması üzrə tədqiqat metodologiyasının elmi əsaslandırılması və praktiki cəhətdən tətbiqi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Qiymətləndirmənin gələcəkdə bu yöndə aparılan tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin və metodologiyasının müəyyən olunmasında əhəmiyyətli olacaq.

Yaşıl ÜDM artımının ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərdən asılılığının müəyyən olunması üçün aşağıdakı reqressiya tənliyindən istifadə olunması təklif olunmuşdur:

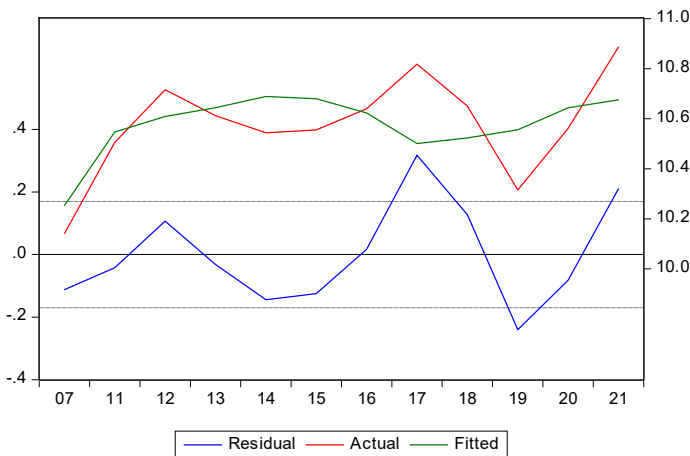
$$\text{LOG}(\text{GREEN-GDP-PER-CAPITAL}) = C(1) * \text{LOG}(\text{CEMMX}(-)) + C(2) + U \quad (2)$$

Burada, LOG(GREEN-GDP-PER-CAPITAL)-hər nəfərə düşən yaşıl ÜDM-un natural loqarifmi; LOG(CEMMX(-N))- cəmi ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin natural loqarifmi; C(1) və C(2) tənliyin parametrləri, C(1) -elastiklik əmsalı, C(2) isə nəzərə alınmayan amilləri xarakterizə edən sabit əmsaldır; N- gecikmə təsirinin ilini göstərir; U– təsadüfi kənarlaşmadır.

Cədvəldə verilmiş məlumatlar əsasında tənlik (2)-nin parametrləri Eviews təbiiq proqram paketində qiymətləndirilərək aşağıdakı nəticə əldə edilmişdir:

$$\text{LOG}(\text{GREEN-GDP-PER-CAPITAL}) = 0.167036709851 * \text{LOG}(\text{CEMMX}(-2)) + 8.52618676927 \quad (2)$$

Tənlik (2)-dən belə bir nəticə alınmışdır ki, Azərbaycanda ətraf mühitin mühafizəsinə çəkilən xərclərin 1% artması 2 il gecikmə ilə ölkə əhalisinin hər nəfərinə düşən yaşıl ÜDM-un həcmi 0,17% artırır (qrafik 6).

Qrafik 6. Tənlik (2)-nin adekvatlıq qrafiki

Tənlik (2)-in statistik xarakteristikaları və aparılan müvafiq testlər göstərmişdir ki, tənlik (2) adekvatdır və ondan proqnoz məqsədlər üçün istifadə etmək olar.

KSM və ESG prinsiplərinin hər bir mərhələ üzrə tətbiqinin

tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri kimi aşağıdakılar qeyd oluna bilər. ESG üzrə səylərin və fəaliyyətlərin dövlət səviyyəsində səfərbər olunması, başlanğıc mərhələnin ilk addımı olmalıdır. Növbəti addım KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqi üzrə yanaşma və metodologiyanın işlənib hazırlanması olmalı və həmin addımda tənzimləyici tədbirlərin prioritetləri nəzərə alınmalıdır. Əks halda, sonrakı mərhələlərdə ziddiyyətli məqamların yaranması ehtimalı arta bilər. ESG təşəbbüsünün reallaşdırılmasının başlanğıc mərhələsində daha sonra təşəbbüs planı və detallı (müfəssəl) iş planının hazırlanması təmin edilməlidir.

ESG təşəbbüslərinin həyata keçirilməsinin üçüncü mərhələsində dayanıqlı inkişaf strategiyası işlənib hazırlanır, onun həyata keçirilməsi siyasətinin prioritetləri və onların reallaşdırılması yolları seçilir. Bu mərhələ çərçivəsində ESG ümumi inkişaf strategiyalarına daxil edilir, sahə üzrə planlara uyğunlaşdırılır. Dayanıqlı fəaliyyətdə sosial məsuliyyətin önə çəkilməsi üzrə təşəbbüslərin reallaşdırılmasının növbəti mərhələsi - ESG-yə keçidin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi meyarlarının inteqrasiyası proseslərini əhatə edir. Bu mərhələdə, ESG meyarlarının milli qanunvericiliyə, siyasətin prioritetlərinə, qaydalara, texnoloji və digər əməliyyatlara uyğunlaşdırılması, həmçinin bu və ya digər sahədə ESG layihələrinin yerinə yetirilməsi məsələləri əhatə olunur. ESG təşəbbüslərinin reallaşdırılmasının sonuncu mərhələsi kimi monitorinqlər, ölçmələr və hesabatlılığın təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Fəslin sonunda KSM və ESG prinsiplərin tətbiqinin tənzimlənməsi baxımından yanaşmalar səciyyələndirilmişdir. KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqinin tənzimlənməsi baxımından prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir: şirkətin və onun fəaliyyət mühitinin özünəməxsusluğu nəzərə alınmaqla haqqında danışılan prinsiplərin hərtərəfli əsaslandırılmış ardıcılığı və vektorlarının müəyyən edilməsi; şirkətlərin tərəfdaş və müştərilərlərin etimadını artırmaq məqsədi ilə KSM və ESG prinsiplərinə uyğun fəaliyyət inteqrasiyasında rolunun artırılması; KSM və ESG prinsiplərinə uyğun fəaliyyətin tənzimlənməsi proseslərində şəffaflığın artırılması və informasiya assimetriyasının aradan qaldırılması; şirkətlərin

rəqəmsal mühit üstünlüklərindən yararlanmaqla qeyri-maliyyə hesabatlılığının daha yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi; insan kapitalına yaşıl sosial investisiyaların artırılması və onların strukturunun KSM və ESG meyarları üzrə təkmilləşdirilməsi; biznes proseslərinin KSM və ESG uyğunlaşdırılması proseslərinin təşviqi sisteminin yaradılması, iqlim maliyyəsindən istifadə məsələlərinin çoxtərəfli müzakirələrində bütün maraqlı tərəflərin iştirakının təmin edilməsi.

Azərbaycan şirkətlərində KSM və ESG prinsiplərinin biznes proseslərinə inteqrasiyası və perspektiv inkişaf istiqamətlərinə həsr olunmuş üçüncü fəsildə biznes proseslərdə ESG və KSM-in idarəetmə prinsiplərinə uyğunluğun əldə edilməsi və həmin uyğunlaşmanın tənzimlənməsi istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Azərbaycan şirkətlərinin qlobal ESG və KSM prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi üçün maarifləndirmə və hazırlığın həyata keçirilməsi zərurəti və yolları göstərilmişdir. Şirkətlərin biznes proseslərində KSM və ESG prinsiplərinin tətbiqində qərar qəbul etmənin təkmilləşdirilməsi prioritetləri və perspektivləri müəyyən edilmişdir.

Şirkətlərin biznes proseslərində ESG və KSM-in idarəetmə prinsiplərinə adekvatlığın tənzimlənməsi istiqamətləri qismində dayanıqlı inkişafa investisiyaların maliyyələşdirilməsi, xüsusilə kreditləşdirilməsi sisteminə tələblərə riayət olunması məqsədəuyğundur: kreditin məbləğindən asılı olmayaraq, bütün müştərilərə məlumat verilməlidir ki, onların fəaliyyəti müvafiq yerli qanunlara və qaydalara, xüsusilə də sağlamlığın qorunmasına, ətraf mühitin mühafizəsinə, əmək şəraitinə və tətbiq olunan təhlükəsizlik qaydalarına (SƏTƏM) uyğun olmalıdır. Banklar korporativ ekoloji, habelə sosial məsuliyyət tələblərinə adekvat fəaliyyətləri barədə müvafiq layihələr formatında həm ölkədaxili, həm də əsasən yerli qruplar qarşısında zəruri öhdəlikləri əhatə edən sənədlərlə illik hesabatlılığı təmin etməlidirlər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən şirkətlərdə KSM və ESG prinsiplərinin biznes proseslərinə inteqrasiyası imkanları həlledici dərəcədə, dinamik inkişaf edən milli iqtisadiyyatın həmin prinsiplərə uyğunlaşdırılmasının institusional təminatından asılıdır. Məlum olduğu kimi,

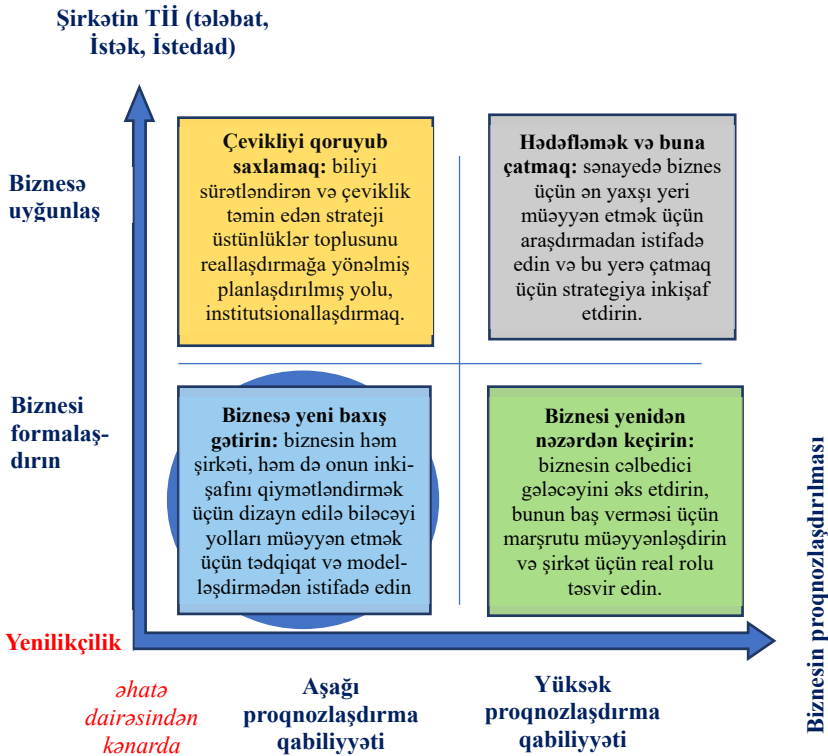
rəqəmsal transformasiyalar biznes subyektlərinin bir-biri ilə, müştərilərlə və digər tərədaşlarla münasibətlərinin kəmiyyət xarakteristikalarının müəyyən edilməsi imkanlarını genişləndirir. Rəqəmsal mühitin şərtləndirdiyi innovasiyalara artan həssaslıq cari və perspektiv təsərrüfatçılıqda iqtisadi-texnoloji və iqtisadi institusional modernləşdirməyə vahid rakursda baxışların zəruriliyini ortaya qoyur.

Normativ-hüquqi və tənzimləmə platformasının yaradılmasında maarifləndirmə işlərinin rolu artır. Maarifləndirici tədbirlərin dayanıqlı və innovasiyalı biznesdə nəticəyönümlüliyünün gücləndirilməsində rəqəmsal alətlərdən və texnologiyalardan istifadənin gücləndirilməsi perspektivli istiqamət hesab olunur. Həmin alət və texnologiyalardan istifadə, təcrübədən göründüyü kimi şirkətlərin çoxfunksiyalı fəaliyyətində sosial və ekoloji məsuliyyət prinsiplərinin tətbiqi imkanlarını genişləndirir. ESG və KSM prinsiplərinə uyğunlaşma şirkətlərin qeyri-maliyyə hesabatlılığının daha da şəffaflaşdırılmasına yenidən baxılmasını tələb edir. Bu isə maarifləndirici tədbirlərin mütəmadi və daha əhatəli keçirilməsini nəzərdə tutur. Əlbəttə, ESG prinsiplərinin daha fəal tətbiqi zərurəti stimullaşdırıcı tədbirlərin genişləndirilməsi və müvafiq mexanizmin, xüsusilə rəqəmsal formatda təkmilləşdirilməsi sayəsində mümkündür.

Aparığımız tədqiqat göstərdi ki, müxtəlif maraqlı qrupların KSM sahəsində şirkətlərin fəaliyyətinə baxışları fərqlənir və konkret olaraq, KSM menecerlərinin niyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Həmçinin, təhlillər göstərdi ki, istənilən şirkətin KSM sahəsində qərar qəbul etmə prosesləri onların coğrafi yerləşməsi ilə şərtlənən amilləridən xeyli asılıdır.

Tədqiqatda bu baxımdan, KSM-in gələcəkdə daha sağlam və davamlı planlaşdırma strategiyalarını inkişaf etdirmək baxımından şirkətlərdə qərar qəbul etmə proseslərinin sistemləşdirilməsini təklif etmişik. Bu model “Korporativ Sosial Məsuliyyət sahəsində Qərar Qəbuletmə Modeli” (KSM - QQM) kimi göstərilmişdir. Bu model, iki ölçü və dörd yanaşmadan ibarətdir. Aşağıda, ətraflı şəkildə təsvir edilmiş KSM – QQM modeli KSM-in etik və biznes prinsiplərini, habelə mikro və makro-indikatorlarını əhatə edir. Bütövlükdə sahənin inkişaf trayektoriyasına ciddi təsir göstərmək üçün lazımı Tələbat, İstək və İstedad (Tİİ) heç də şirkətlərin hamısında mövcud olmur.

Şəraitə adaptasiya və proqnozlaşdırıla bilən təsir göstərmə üsulu kimi şirkətlərin Tİİ-sini birləşdirərək, KSM-ə dörd fərqli strateji yanaşmanı şəkil 1-dən görmək olar:

Şəkil 1. Korporativ Sosial Məsuliyyət sahəsində Qərar Qəbuletmə Modeli (KSM - QQM)

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Uzunmüddətli strategiyaların rahat işlənilib hazırlanması vasitəsi kimi şirkətlər proqnozlaşdırılma səviyyələri həm yüksək, həm də aşağı olan sahələr üçün nəzərdə tutulmuş adaptasiya taktikalarını işləyib hazırlayırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, proqnozlaşdırılma səviyyələri sahədən və zamandan asılı olaraq xeyli fərqlənə bilər.

Nəticə bölməsində şirkətlərin biznes proseslərində KSM (korporativ sosial məsuliyyət) və ESG (ətraf mühit, sosial, korporativ idarəetmə)

prinsiplərinin təsirinin qiymətləndirilməsinin tədqiqi və ümumiləşdirməsi ilə əldə edilmiş yeni elmi yanaşmaları, nəticələri, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələri əsasən aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- gələcəkdə Azərbaycanın 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdə qeyd olunan əsas hədəflərə çatmaqda indiki dövrdə ətraf mühitin qorunması yönümlü korporativ sosial-idarəetmənin qabaqcıl prinsiplərinin ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər səviyyəsində reallaşması bütövlükdə sonradan milli iqtisadiyyatın qarşısında duran məqsədlərə çatmağa imkan verəcək;

- ekoloji sosial məsuliyyətin dövlət tərəfindən qanunvericilik səviyyəsində dəstəklənməsi və stimullaşdırılması üzrə mexanizm və alətlər bu günkü günə qədər də yoxdur. Qanunvericilik səviyyəsində ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyət tədbirlərini aktiv şəkildə tətbiq edən müəssisə və təşkilatlara vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi üzrə maddələrin Azərbaycanın vergi qanunvericiliyində tətbiq edilməsi korporativ sosial məsuliyyətin ekoloji aspektinin biznes strukturlarda inkişafına səbəb olacaq;

- ölkədə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında, eləcə də belə biznes strukturların ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətinin artırılmasında maliyyə və vergi sahəsində islahatların aparılması üzrə kompleks dövlət proqramının işlənib hazırlanması zəruridir. Bu proqramın əsasında Azərbaycan biznesinin müasir ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyət konsepsiyası durmalıdır. Milli prioritetlərin “Yaşıl iqtisadi artım”la bağlı aspektinin reallaşdırılması üçün hazırkı dövrdə ölkəmizdə müasir Azərbaycan cəmiyyətinin ekoloji sosial məsuliyyətinin formalaşması və inkişafının konseptual əsasları işlənib hazırlanmalıdır;

- ədalətli və rəqabətqabiliyyətli mühitin yaradılması, bazarda öz rəqiblərinə qalib gələ bilmək üçün daha ekoloji baxımdan səmərəli olan texnologiyaların tətbiqi iqtisadiyyatda sahibkarlıq, biznes strukturlarının ekoloji yönümlü fəaliyyətinin də inkişafına təkan verəcək;

- ölkəmizdə ekoloji yönümlü korporativ sosial məsuliyyətin inkişaf etdirilməsi, təbiətə dost olan texnologiyaların tətbiqi və ətraf mühitin mühafizəsinin gələcəkdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin dərinlən təhlili və empirik metodlardan istifadə etməklə

proqnoz qiymətləndirməsinin aparılması tədqiqat prosesində meydana çıxarılan müddəaların formalaşmasının əsasını təşkil etmiş və Azərbaycanda “Yaşıl ÜDM” və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı asılılığı təhlil edilmişdir;

- ekoloji korporativ sosial məsuliyyətin inkişafının mühüm aspektlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tədbirlərin maliyyələşdirilməsidir. Bu nöqteyi nəzərdən qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasında bu sahədəki fəaliyyət hələ formalaşma səviyyəsindədir və bir çox biznes strukturlar, iri şirkətlər, bəzi dövlət müəssisələri (məsələn, Dövlət Neft Şirkəti, BP və s.) istisna olmaqla əksər iri biznes strukturları, həm dövlət, həm də özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar öz xərclərində ekoloji xərclərlə bağlı maddələri, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı xərcləri nəzərə almırlar, bu sahəyə maliyyə vəsaitləri ayırmırlar. Bütövlükdə əksər hallarda bu sahəyə qoyulan əsaslı kapital qoyuluşları dövlət vəsaitləri hesabına baş verir.

Ümumilikdə, KSM-in və ESG-nin inkişafı üçün yerinə yetirilməli təklif və tövsiyələr işdə verilmişdir: istənilən növ şirkətdə KSM-QQM modelinin qəbulu və daxili qərar vermə proseslərinə integrasiyası; maarifləndirməni artırmaqla özəl və dövlət müəssisələri ilə birgə layihələrin, tədbirlərin və sairə bu kimi marifləndirici işlərin həyata keçirilməsi; Azərbaycan Respublikasının Dövlət Özəl Tərəfdaşlıq proqramları olan SİF və KOBİA kimi iqtisadiyyata təkan verən fondların özəl müəssisələr ilə tətbiq edəcəyi proqramların KSM-in və ətraf mühitin inkişafına dost layihələrin yaradılması; digər məqamlardan biri də, vergi imtiyazlarının təqdim edilməsi, yaşıl layihələrin və ətraf mühitə dost proqramların tətbiq edilməsi üzrə güzəştlərin əhatə edilməsi; Mərkəzi Bankın Ətraf mühit və sosial idarəetmə sistemlərinin inkişafında özəl və dövlət bankları ilə sıx əlaqələrin yaradılması, kadr hazırlığı üzrə texniki əməkdaşlıq kimi layihələrin həyata keçirilməsi; ekoloji cəhətdən təmiz layihələrin maliyyələşdirmək/yenilənə bilən enerji layihələrinin maliyyələşdirilməsi – Yaşıl Maliyyənin inkişafı; ən əsası, banklarda Ətraf Mühitin və Sosial İdarəetmə Sisteminin inkişafı.

Dissertasiyanın əsas nəticələrini əks etdirən elmi əsərlər aşağıdakı nəşrlərdə dərc olunmuşdur.

1. Гусейнли Дж. Казимагомедов А.А, “Сравнительный анализ методов, используемых коммерческими банками оценка кредитных рисков” // – Махачкала: Журнал “Региональные проблемы преобразования экономики”, 2014, № 3 – s. 105-110

2. Huseynli J.I. “Economy and sustainable development” // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2016, № 3 – s. 86-91.

3. Гусейнли Дж.И. “Финансовое состояние и тенденции развития банковской системы Азербайджана” // – Махачкала: Экономика и банковская система: теория и практика, Материалы заочной международной научно-практической конференции, 11-12.05.2016. – s. 145-148.

4. Hüseynli C.İ. “İqtisadi artımın davamlı inkişafda rolu” // – Bakı: Heydər Əliyev və Azərbaycanın Milli Strategiyası, Doktorantların və Dissertantların Elmi-Praktik Konfransı, 13.07.2018. – s. 116-121.

5. Huseynli J.I. “CSR (Corporate Social Responsibility) as a part of the Sustainable Development” // – Bakı: Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2018 № 2 (62) – s. 241-252.

6. Huseynli J.I. “Responsible Behaviour of Business: Approaches to understand cooperation between the private and public sector” // – Prague: Department of Strategic Development and Coordination of Public Administration Municipality of Pardubice- The Pardubice Region / Public Administration 2018/ Proceedings of the 12th international Scientific Conference, 24.5.2018. – s. 72-81

7. Huseynli J.I. “Corporate Social Responsibility (CSR)” // – Vianna: Global Capability Tezis Journal European Science Review, Economy section, 2018 №3-4, – s. 332-334.

8. Hüseynli C.İ. “İqtisadi artım, iqtisadi inkişaf və davamlı inkişaf:fərqləndirici cəhətlər” // – Bakı: “Azərbaycanda regional inkişafın idarə olunmasında müasir istiqamətlər” mövzusunda Respublika Elmi-Praktik Konfransı, 22 aprel 2019-cu il. – s. 152-156.

9. Huseynli J.I. “CSR integration processes” // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, Bakı 2020 № 5. – s. 142-147

10. Huseynli J.I. “CSR Decision Making Model” // – Bakı:

AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, Bakı 2020 № 6. – s. 207-211

11. Hüseynli C.İ. “Davamlı inkişaf kontekstində Azərbaycanda transmilli şirkətlərin korporativ sosial məsuliyyət strategiyaları” // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2021 № 1. – s. 198-206.

12. Hüseynli C.İ. “Korporativ sosial məsuliyyətin (KSM) hərəkətverici amiləri” // – Gəncə: “İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment” jurnalı, 2021 № 1(5) – s. 37-43.

13. Huseynli J.I., Huseynov, Yu., Kovalenko, O., Guliyev, M., & Huseynova, L. “Assessment of the impact of COP decisions on biodiversity and ecosystems” // – Ukraine: Scientific Horizons, 2024 27(4) – s. 128-140.

14. Huseynli J.I., Huseynov, Yu., Totubaeva, N., Guliyev, M., & Azizova, G. “The role of ESG in the adaptation of the agro-industrial sector to climate change”. // – Ukraine: Scientific Horizons, 2024 27(5) – s. 131-142.

15. Huseynli J.I., Huseynov, Yu., Huseynli, J., Totubaeva, N., Guliyev, M., & Mustafazada, Sh. “Implementation of ESG criteria: Integration of environmental, social and governance criteria of companies in water management” // – Ukraine: Scientific Horizons, 2024 27 (7) – s. 118-126.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 may 2025-ci il tarixdə 16⁰⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Kooperasiya Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.46 Azərbaycan Kooperasiya Universiteti və Bakı Biznes Universitetinin birgə Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1106, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., Nəcəf Nərimanov küç., 93.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin (www.aku.edu.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 aprel 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 23.04.2025

Kağızın formatı: 60 x 84 1/16

Həcm: 39357 işarə

Tiraj: 100